

В.В. Дідовець

ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Анотація. Досліджуються практичні і теоретичні питання, пов'язані з відшкодуванням моральної шкоди. Аналізується чинне законодавство, що регулює питання моральної компенсації. Зроблено висновки та внесено конкретні пропозиції щодо вдосконалення відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: моральна шкода, компенсація, відшкодування, критерії оцінювання.

Аннотация. Исследованы практические и теоретические вопросы, связанные с возмещением морального вреда. Анализируется действующее законодательство, которое регулирует вопросы морального возмещения. Сделаны выводы и внесены конкретные предложения, касающиеся предложения возмещения морального вреда.

Ключевые слова: моральный вред, компенсация, возмещение, критерии оценивания.

Abstract. The article is researched theoretical & practical questions connected with moral compensation. It's analysis Law that regulates the questions of moral compensation. Conclusions & certain propositions are made concerning for better moral compensation in Labor Law.

Key words: moral damages, compensations, compensation, assessment criteria, labor obligations.

На сьогодні в Україні інститут моральної (немайнової) шкоди займає центральне місце серед зобов'язань щодо відшкодування шкоди, оскільки проблема її відшкодування стосується в першу чергу захисту абсолютних прав фізичних і юридичних осіб, які створюють у своїй сукупності основу цивільних правовідносин.

Серед учених-правників не знайдено єдиного визначення поняття моральної шкоди. Моральна шкода зазвичай розглядається як складне соціальне явище, яке поєднує у собі два елементи: соціально-моральний та індивідуально-психічний.

Представники **соціального** напрямку визначають моральну шкоду як наслідок порушення певних суб'єктивних прав людини, зокрема честі, гідності та ділової репутації. Так, М.Я. Шимінова вважає, що немайна шкода є результатом порушення нематеріальних благ [1, с.37]. М.М. Малєїна під немайною (нематеріальною) шкодою розуміє такі наслідки правопорушення, які не мають економічного змісту і вартісної форми [2, с.37].

Такий підхід все ж не позбавлений деяких недоліків. По-перше, поняття моральної шкоди розкривається лише із соціальної позиції, залишаючи при цьому поза увагою її індивідуально-психічну сторону. По-друге, має місце необґрунтоване обмеження соціального аспекту моральної шкоди лише випадками порушення нематеріальних благ.

Представники **індивідуально-психічного** напрямку визначають моральну шкоду, виходячи з категорії моральних чи фізичних страждань. Зокрема М.С. Малєїн, під моральною шкодою розуміє немайнову шкоду, яка проявляється у заподіянні

потерпілому моральних чи фізичних страждань [3, с. 18], і вказує, що моральна шкода може знаходити свій вираз у порушенні психічного благополуччя, душевної рівноваги особи потерпілого.

У свою чергу А.М. Белякова підкреслює, що моральна шкода виражається у переживаннях та стражданнях, а також у обмеженні можливостей особи брати участь у активному житті [4, с. 53]. А.М. Ерделевський визначає моральну шкоду шляхом розкриття змісту згаданих страждань. Він зауважує, що під моральною шкодою (фізичними й моральними стражданнями) слід розуміти негативні психічні реакції людини, які виражаються у її відчуттях та уявленнях [5, с. 22].

Отже, представники охарактеризованого вище напрямку, на відміну від їхніх попередників, роблять основний наголос на індивідуально-психічній стороні моральної шкоди, забуваючи про її соціальний аспект. Крім того, на нашу думку, зміст індивідуально-психологічної сторони моральної шкоди необґрунтовано звужено лише до фізичних і моральних страждань, що значно обмежує можливості її компенсації.

Представники **індивідуально-соціального** напрямку об'єднують два вищезгаданих підходи. Так, один із його засновників В.А. Дубрівний вказує, що під моральною шкодою слід розуміти порушення нормального психічного стану людини, викликаного посяганнями на охоронювані законом її суб'єктивні права та інтереси, а також інші блага, в результаті чого цій особі заподіюються моральні страждання [6, с. 65].

С. Шимон вважає, що моральна шкода являє собою втрати немайнового характеру, заподіяні фізичними чи душевними стражданнями, які виникли внаслідок дії (бездіяльності), що порушує права або блага, належні особі від народження чи унаслідок закону [7, с. 25].

В.П. Паліюк також зазначає, що моральна шкода – це негативні наслідки, які настали в результаті порушення суб'єктивних (майнових і особистих немайнових) прав потерпілих, котрі призвели до приниження їх честі, гідності і ділової репутації в широкому розумінні, в результаті чого потерпілому необхідні певні додаткові засоби для компенсації психологічних, моральних переживань і відновлення звичного душевного стану, способу життя [8, с. 56].

Під моральною шкодою розуміють також негативні наслідки морального або іншого немайнового характеру, що виникли внаслідок фізичних страждань, порушення немайнових або тісно пов'язаних із майновими прав чи інших негативних явищ, викликаних неправомірними явищами. Зустрічаємо й думку, що заподіяння моральної шкоди означає таке порушення суб'єктивних прав громадянина, яке ображає його честь, принижує його гідність в очах інших людей, дискредитує його і у зв'язку з цим заподіює йому моральних страждань. Під «моральною шкодою» також розуміють шкоду і збитки, завдані не лише доброму імені й гідності потерпілого, але і його душевному стану.

Отже, представники індивідуально-соціального напрямку визначають моральну шкоду як таку, що полягає у моральних, психічних чи фізичних стражданнях, змінах нормального психічного стану, які є наслідком порушення певних суб'єктивних прав людини. До позитивів даного напрямку можна віднести те, що його представники

роблять спробу поєднання індивідуально-психічного та соціального аспектів моральної шкоди. Водночас недоліком аналізованих вище робіт є необґрунтоване звуження змісту кожної зі сторін моральної шкоди.

Моральна шкода повинна розглядатись як така, що складається з двох виділених нами вище елементів. Тому розуміння поняття моральної шкоди можна віднести до третього виду, проте пропонуємо розширити зміст її складових. Зокрема, щодо соціального компонента, ми пропонуємо розглядати моральну шкоду як таку, що може бути заподіяна порушенням будь-яких прав людини.

В свою чергу, порушення прав людини повинно розглядатись, перш за все, як порушення її гідності у широкому розумінні. Так, у міжнародних актах, зокрема у Преамбулі до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, закріплено положення, за яким усі права людини «впливають із притаманної людській особі гідності», а отже, гідність визнається джерелом прав і свобод людини. Це свідчить про те, що посягання на будь-яке з прав людини автоматично порушує її гідність, а це завдає людині моральної шкоди – викликає негативні психічні процеси і стани.

Обраний підхід підтверджується ще й тим, що моральна шкода – це, перш за все, удар по особистості. З психологічної точки зору, структуру особистості («я-концепції») складає сукупність когнітивних, емоційних та регулятивних процесів, а також: я-ідеальне (уявлення про те, яким я повинен бути), я-реальне (який я є), я-динамічне (як я змінююсь) та я-фантастичне (яким я міг би бути). Проекція я-ідеального на я-реальне складає самооцінку особи. Рівень самооцінки особи є визначальним для рівня її намагань, який, у свою чергу, визначає рівень соціальних очікувань особи. У випадку заподіяння моральної шкоди соціальні очікування не справджуються, що відповідно викликає зміну рівня намагань особи та її самооцінки (уявлення про свою цінність як особистості), тобто її гідності. Автором проведено аналіз монографічної та іншої наукової літератури, а також законодавчої бази з метою розкриття суті поняття гідності.

Так, преамбула Конституції України закріплює принцип «забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя». Розділ I Конституції «Загальні засади» визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю в Україні (ст. 3). Розділ II Конституції «Права, свободи та обов'язки людини та громадянина» закріплює положення, згідно з яким усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (ст. 21), а також право людини на повагу до її гідності (ст. 28). Захист гідності передбачений нормами конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, цивільно-процесуального, трудового права.

Гідність людини не належить до понять, яким з легкістю можна дати дефініцію. Визначення цього поняття не знайдемо ані у Конституції та іншому законодавстві України, ані у міжнародних нормативно-правових актах. Проте ідея людської гідності як вищої цінності і призначення людини була висловлена ще у середньовіччя. Визнання цінності й високого призначення людини незалежно від її станової приналежності, соціального походження, раси, нації тощо було важливою її складовою. Так, І. Кант

вважав, що гідність є внутрішня безвідносна цінність, а те, чому притаманна гідність, знаходиться вище будь-якої ціни і не допускає жодного еквіваленту, тобто є ціллю самою по собі. На його думку, це може бути лише мораль і людство, оскільки лише воно здатне мати гідність. Кант поставив гідність у центр свого етичного вчення, і вже з визнання гідності абсолютною цінністю вивів свої моральні правила [9, с. 63, 87].

З плином часу ідея гідності стала основним поняттям гуманізму як цілісної системи поглядів на особу, її місце в суспільстві і праві. Гідність – це постійно змінюване суспільне явище. Її сутність може бути теоретично відображена лише через поняття, що розвиваються, перетворюються, змінюють одне одного. Вона склалась як відображення у свідомості людей того особливого місця, яке займає людина, а також як відображення її соціальної цінності.

В юридичній літературі поняття гідності особи головню розглядається у площині моральної і правової свідомості індивіда. Так, С.М. Братусь [10, с.85], О.О. Красавчиков [11, с.157] поняття гідності визначають як відображення у свідомості громадянина його оцінки суспільством, тобто *оцінка особою її суспільної оцінки*. В.Б. Здравомислов під гідністю розуміє *повагу до високих моральних якостей в самому собі*.

М.С. Малєїн вказує, що людина усвідомлює своє становище в суспільстві, колективі. Їй притаманні самоповага і потреба в повазі до неї з боку інших людей. Ця *внутрішня самооцінка власних якостей, здібностей, світогляду, свого суспільного значення і є гідністю* [12, с.32]. М.Й. Коржанський визначає гідність особи як *право на громадську повагу, що ґрунтується на визнанні суспільством громадської цінності цієї особи*. Він розглядає гідність як публічну цінність особи [13, с.223].

Наведені визначення «виводяться» із двох сфер, котрі характеризують суб'єктивну сторону гідності: із сфери емоційних переживань і сфери розумової діяльності індивіда.

Як зазначає М.А. Придворов, внутрішня, чи суб'єктивна, сторона, тобто усвідомлення людиною своєї гідності, включає *інтелектуальний, емоційний та вольовий моменти* – усвідомлення індивідом свого правового й суспільного становища, своєї моральної репутації, чутливість до суспільної думки, до суспільної оцінки своєї діяльності і своєї гідності, прагнення здобути й підтримати добру репутацію та уникнути громадського осуду. Включення ж вольових моментів відображає ситуацію самовиховання, саморегулювання, яке зумовлює вплив усвідомлення власної значущості на поведінку людини в суспільстві, де воно і проявляється назовні [14, с.15].

Схожий підхід до вирішення даної проблеми знаходимо й у Г.Д. Бандзеладзе, який вказує, що людська гідність складається з трьох елементів: мислення, почуття і волі. Зв'язок між цими елементами є настільки міцним, а єдність такою нероздільною, що реально окремо один від одного їх не можна уявити. Лише в абстракції можливі їх поділ та диференційований аналіз. Це свідчить про те, що кожна з цих здатностей корениться в двох інших і, попри їхні феноменальні й функціональні відмінності, вони утворюють змістовну органічну єдність [15, с.12].

На підставі викладеного, пропоную розглядати *гідність людини як внутрішню оцінку людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об'єктивно існуючій значущості даної людини для інших суб'єктів.*

Людська гідність як соціальна цінність ґрунтується перш за все на моралі. Моральна регуляція поведінки людини здійснюється через систему моральних норм та оцінок, які орієнтують людину на певні зразки поведінки і в той же час обмежують її певними рамками. Отже, можна зробити висновок, що саме гідність людини породжує певний якісний рівень відносин особи і суспільства, визнання людини вищою його цінністю, що, в свою чергу, потребує визнання певних прав людини.

Можна стверджувати, що конструкція прав людини є своєрідною з'єднуючою ланкою між правом та мораллю. Юридичні гарантії проголошення і забезпечення фундаментальних принципів взаємовідносин особи й суспільства доповнюють моральні норми, утверджують свободу і автономію суб'єктів моралі. Найважливіші цінності отримують «подвійне закріплення» в соціальних нормах стосовно прав людини, які мають значення як у соціальній, так і в юридичній системах. Механізми нормативно-правового забезпечення прав людини з огляду на їх визначальну роль для людського суспільства підкріплюють специфічні моральні механізми (принципи), що свідчить про взаємодоповнюваність прав людини і моралі.

Відтак у царині моральної та правової свідомості поняття гідності постає передовсім як емоційне ставлення людини до усієї сукупності юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується закріплення фактичного становища людини в суспільстві і державі. Ідея гідності виступає тут стержневим елементом, орієнтуючи особу на правильний вибір лінії поведінки, на самостійність і вільне визначення власних вчинків. Почуття правової та етичної гідності є важливими складниками і результатом свідомості особи. Вони означають осмислення й переживання людиною своєї моральної та правової цінності і суспільного значення.

Отже, поняття гідності пов'язується в основному з категорією оцінки. Слід погодитися, що власне оціночний момент у вигляді моральної чи правової оцінки є суттєвим засобом впливу на поведінку людини, на основі якого «формується еталон вимог, що висувуються до дій людей у конкретній ситуації з конкретного приводу». Ці вимоги стають нормами для особистих дій лише у випадку, коли вони забезпечуються перш за все внутрішнім переконанням людини в їх корисності, вигідності, цінності як для неї самої, так і для інших людей.

Погляд на право крізь призму ціннісного підходу, увага до проблеми ціннісної наповненості права зумовлює появу цілого комплексу питань, який може бути окреслений як сфера аксіології права (вчення про цінність). Домінуючою є думка, що цінності – це предмети, явища і їх властивості, здатні задовольняти потреби людини, сприяти розвитку її сутності. У цьому сенсі цінністю є не сам предмет або ж явище. Цінність – це предмет у його зв'язку з людиною, з точки зору його **позитивного значення** для людини.

Конституція України також закріплює положення, згідно з яким гідність є недоторканою. Законодавець встановлює межі, які не можна порушувати навіть

задля загальносуспільної користі (ст. 64 Конституції). Таке розуміння непорушності гідності свідчить про заборону «інструментального» тлумачення особи, слугує забороні розуміння особи лише як «частини цілісності». Гідність кожної людини повинна бути так само важливою і цінною. Законодавче обмеження прав людини не повинно мати місце, коли воно порушує її законні інтереси, погіршує правове становище або іншим чином суперечить законним інтересам та потребам учасників суспільних відносин. Тобто влада не може посягати на сферу гідності особи, а тим більше законодавчо закріплювати можливість порушення гідності однієї людини в інтересах інших.

Однак, незважаючи на існування такого положення, навряд чи можна вести мову про фактичну неможливість порушення принципу гідності або ж дій, здатних призвести до порушення останньої. Тому Конституція передбачає також можливість судового захисту гідності у випадку її порушення. Проведений вище аналіз дає можливість зробити висновок, що гідність може бути порушена безпосередньо і опосередковано. Безпосереднє порушення гідності може мати місце, коли порушується гідність у розумінні гідності особою, тобто порушується право на честь і гідність конкретної людини. В другому випадку мова йде про гідність у широкому розумінні – гідність людську. Тут має місце порушення принципу людської гідності шляхом порушення конкретних прав людини, що є похідними (в тому числі і через порушення права на честь і гідність).

Розвиток особи неможливий без визнання людини вищою соціальною цінністю, що передбачає, перш за все, необхідність охорони й захисту її гідності. Однією з найважливіших ознак демократичної держави є повага до гідності людини та її прав. Поряд із цим розвиток людини, котра будує своє життя на засадах вищих моральних цінностей, можливий лише за умов поваги особи, її гідності. Повага гідності особи має характер відносин, що ґрунтуються на нормах права та моралі, на принципах свободи та взаємовідповідальності. Тому охорона і захист особи, її гідності, прав і свобод є першочерговим завданням правової держави – держави реальних прав людини.

Отже, у кожному випадку порушення прав людини має місце порушення її гідності в широкому розумінні. Порушення ж гідності людини заподіює останній моральної шкоди. Ми розглядаємо *моральну шкоду як протиправне приниження (або замах на приниження) гідності людини, яке викликає в її психіці негативні процеси і стани*. **Моральна шкода має два рівні: особистісний та соціальний**. На соціальному рівні вона проявляється як порушення гідності людини, а на особистісному – як негативні психічні процеси і стани.

Література

1. Шиминова М.Я. Компенсация вреда гражданам. – М.: Наука, 1979. –183 с.;
2. Малеин Н.С. О моральном вреде // Государство и право. – 1993. – №3. – С. 32-39;
3. Малеин Н.С. Возмещение вреда, причиненного личности. – М.: Юридическая литература, 1965. – 228 с.;

4. Белякова А.М. Возмещение причиненного вреда. – М.: Изд-во МГУ, 1972. –101 с.;
5. Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда в России и за рубежом. – М.: Форум-Инфра-М, 1997. – 240 с.;
6. Дубринный В.Я. Потерпевший на предварительном следствии. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1966. – 99 с.;
7. Шимон С. Відшкодування моральної шкоди в проекті Цивільного кодексу // Право України. – 1997. – №10. – С. 23-27;
8. Паліюк В.П. Моральний (неимущественный) вред. – К.: Право, 1999. – 232 с.;
9. Кант И. Основоположения к метафизике нравов. – М., 1912. – 189 с.;
10. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М.: Юридическая литература, 1976. – 215 с.;
11. Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. – М.: Юридическая литература, 1983. – 160 с.;
12. Малеин Н.С. О моральном вреде // Государство и право. – 1993. – №3. – С. 32-3.;
13. Коржанський М.Й. Кримінальне право України: Частина Особлива. – К.: Генеза, 1998. – 592 с.;
14. Придворов Н.А. Достоинство личности и социалистическое право. – М.: Юридическая литература, 1977. – 135 с.;
15. Бандзеладзе Г.Д. О понятии человеческого достоинства. – Тбилиси: Мецничреба, 1979. – 107 с.